

بررسی جلوه های تزئینی بقعه متبرکه امامزاده چهل تن در روستای کوکنده شهر جویبار

رویا کریمی: کارشناس ارشد معماری، گرایش معماری، عضو باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران
roya.karimi44@gmail.com

چکیده

تزئین به عنوان یکی از مهم ترین مراحل تکامل هنر و معماری اسلامی، بر دیوارها و سطوح داخلی و خارجی بنا، نسبت به دیگر عناصر معماری اولویت خاصی دارد. تزئین ها گنجینه ای از نقوش هستند که علاوه بر ارزش ها و زیبایی ها، بیانگر معانی و هدف خاص در معماری اسلامی محسوب می شود. بررسی معماری مذهبی در ایران، بخصوص معماری بقاع متبرکه و تزئینات این اماکن در شناخت هنرهای بومی-مذهبی بسیارمهم و ضروری است. استان مازندران یکی از غنی ترین منطقه های فرهنگی ایران است که در طول حیات آدمی همواره محیطی مستعد برای بروز و ظهور تمدن ها و فرهنگ های اصیل بوده است. مقبره های سادات در سراسر مازندران زیارتگاه مردم است و بیشتر درجهت تبلیغ دین و راهنمایی مردم در زمان خود به مردم کمک می کردند و امروزه بقاع متبرکه آنان در سراسر این منطقه برجا مانده است. بقعه امامزاده چهل تن کوکنده در روستای کوکنده مزار سه تن از سادات به نام های قاسم، یحیی، حبیب الله که از نوادگان امام موسی کاظم(ع) هستند، در دو بقعه جداگانه قرار دارد که از جمله بقاع مورد توجه و احترام مردم این روستا و شهرستان جویبار است. این بنا متعلق به دوره قاجار می باشد و با توجه به نوشته های بر روی حاشیه در ورودی بقعه در سال ۱۳۱۷ یعنی در دوره مظفرالدین شاه قاجار رنگ آمیزی و نقاشی شده است. هدف از این پژوهش ابتدا شناخت ویژگی های معماری این بنا و سپس بررسی نوع و مفهوم جلوه های تزئینی استفاده شده در این بقعه است. بنابراین پرسش این تحقیق به این صورت است که، هنرهای تزئینی به کار رفته در بقعه متبرکه امامزاده چهل تن دارای چه ویژگی هایی است؟ و مفهوم نقوش و رنگ در نقاشی های به چه صورت است؟ در این پژوهش از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی استفاده شده است. با توجه به پژوهش حاضر، نقاشی های دیواری عامیانه با مضمون مذهبی همانند درخت سرو، پرندگان و نمادهایی همچون شیر، استفاده از در و پنجره چوبی و سرشیرهای زیبا و ... در این بقعه از جلوه های هنری و تزئینی مذهبی مهمی است که در این مکان دیده می شود که به آنها در این مقاله پرداخته می شود.

واژه های کلیدی: بقعه چهل تن، معماری، نقاشی دیواری، نقوش مذهبی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

معماری تدفینی یا آرامگاه جزء جدایی ناپذیر هر جامعه در زمان های مختلف است. در ایران نیز از گذشته تا امروز به خصوص در دوران اسلامی ما شاهد این گونه بناها هستیم. در دوران اسلامی چنانچه این آرامگاه مربوط به افراد دارای کرامات الهی مثل نوادگان یا خاندان امامان معصوم (ع) می شد نام امامزاده، بقعه، تربت و ... بر آنها می نهادند و مورد احترام عام مردم قرار می گرفتند و راهی بودند برای توسل جستن و حاجت گرفتن، بدون شک این نوع از عملکرد تاثیر و نفوذ فرهنگی زیادی در جامعه ایرانی دارد. هنرمند مسلمان هر طرح و نقشی را وسیله ای برای عبادت و آرامش درونی خود می داند. او با تکیه بر معرفت و شهود قلبی در جستجوی آن است که مفاهیم عمیق را با ساده ترین و مناسب ترین شکل ترسیم نماید. لذا محصول وی علاوه بر قدرت قلم و مهارت فنی به صورت نقاشی دیواری، گچ بری، نقوش هندسی و غیره خودنمایی می کند. بناها و آرامگاه های مذهبی در ادوار مختلف اسلامی، همواره بستری مناسب برای ظهور استعداد و خلاقیت هنرمندان مسلمان بوده است. در این میان معماری و تزئینات وابسته به آن، به یکی از عمده ترین تجلی گاه های هنر اسلامی تبدیل شده و نقوش تزئینی به ماده ای برای بیان عقیده و ارادت خالصانه به خاندان ائمه اطهار (ع) مبدل شده است. (Rapoport، ۲۰۰۸، ۲۱)

در هر نقطه ای که مزار و بنایی از ایشان باشد، گنبد و بقعه ای احداث شده، به مرور سطوح داخل و خارج آن به وسیله مواد و مصالح گوناگون یا با نقش های تزئینی مختلف آرایش شده است. بدین ترتیب پرداختن به چگونگی معماری آرامگاه در دوره اسلامی حائز اهمیت است، به ویژه در استان مازندران که از یک طرف به عنوان مهم ترین پناهگاه مهاجران مسلمان در اوایل قرون اسلامی بوده و سبب شده تعداد امام زادگان و بقاع در این منطقه بیشتر از سایر نقاط ایران باشد. از این رو، انجام تحقیق و بررسی در باب نقوش تزئینی بقعه امامزاده چهل تن روستای کوکنده ارزشمند خواهد بود. این در حالی است که مطالعات چندانی بر روی بقاع این خطه صورت نگرفته است.

بقعه امامزاده یحیی و قاسم و چهل کودک شهید، در روستای کوکنده شهرستان جویبار، در ضلع شمالی این روستا مشرف به شالیزارهای وسیع این روستا می باشد. نسبت وی به امام موسی کاظم (ع) می رسد. با توجه به اسناد و نوشته های بر روی دیواره بنا، این بنا در سال ۱۳۱۷ در دوره قاجار رنگ آمیزی و نقاشی شده است. (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران)

این اثر که به شماره ۱۷۷۹۳ در فهرست سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری به ثبت رسیده؛ با توجه به مرمت غیراصولی در معرض تخریب قرار دارد، نقوش مختلف تزئینی بنای فوق، مشتمل بر نقاشی دیواری با آرایه های پرنده، درخت سرو، گل و بوته، مار، شیر بر دیوارها نقش بسته است.

این مقاله با معرفی نمونه ای از نقش ها در مکان قرارگیری خود، مختصراً جوانب هنری و زیبایی شناسی این عناصر تزئینی را مورد بررسی قرار می دهد. بنابراین هدف این مقاله نیز ابتدا شناخت ویژگی های معماری این بقعه و سپس به بررسی جلوه های تزئینی بقعه متبرکه امامزاده چهل تن که از نوادگان امام موسی کاظم (ع) در روستا کوکنده، از روستاهای شهر جویبار استان مازندران است، پرداخته می شود.

با توجه به موارد ذکر شده پرسش های پژوهش به شرح زیر است:

- هنرهای تزئینی به کار رفته در بقعه متبرکه امامزاده چهل تن دارای چه ویژگی هایی است؟
- مفهوم نقوش و رنگ در نقاشی های به چه صورت است؟

۱- روش تحقیق

در این مقاله نوع پژوهش به صورت کیفی است که با روش تحقیق توصیفی- تحلیلی انجام گرفته است. گردآوری داده ها به صورت مطالعات میدانی و کتابخانه ای بوده و ابزار گردآوری اسناد و مدارک، مشاهده، مصاحبه، عکس های تاریخی و تصویر برداری بوده است که به طریق مقایسه تطبیقی بررسی و نتایج استخراج گردیده است.

۲- پیشینه تحقیق

منابع مرجع معماری اسلامی که توسط نگارندگان ایرانی یا خارجی نگاشته شده در یک نگاه کلی به آرامگاه ها یا مقابر مناطق مرکزی ایران یا جهان اسلام پرداخته اند؛ رابرت هیلن براند در کتاب معماری اسلامی آرامگاه های ایران را به دو گونه کلی یعنی چهارگوش و مقابر برجی تقسیم میکند و سعی دارد تا ریشه های شکل گیری آن ها را بیابد. (هیلن براند، ۱۳۸۳)

کریم پیرنیا در کتاب سبک شناسی معماری ایران آرامگاه های برجی را به عنوان منار و میل های راهنما در نظر می گیرد که گوربانی خود شده اند (پیرنیا، ۱۳۸۲). حسین سلطان زاده (۱۳۸۸) در مقاله ای تحت عنوان چگونگی شکل گیری و معماری مزارها، معماری تدفینی ایران در قبل و بعد از اسلام را به هفت دسته طبقه بندی کرده و ریشه های آنها را واکاوی می کند. (سلطان زاده، ۱۳۸۸، ۴۰)

با وجود این که کمبود مطالعات منسجم در زمینه معماری آرامگاه دوره اسلامی در حاشیه جنوبی دریای خزر وجود دارد؛ چند تحقیق در این مورد انجام شده است که به آنها خواهیم پرداخت. در این بین یکی از منابع موجود در مورد بناهای تاریخی گیلان و مازندران به ویژه بقاع متبرکه کتاب از آستارا تا آستارباد نوشته منوچهر ستوده است. وجود تصاویر بقاعی که از زمان نگارش کتاب تا امروز تغییر یافته یا تخریب و بازسازی شده اند بسیار حائز اهمیت است. (ستوده، ۱۳۴۹)

حسین راعی (۱۳۹۰) در مقاله بررسی و مطالعات برج- مقبره های قرن ۸ و ۹ ه.ق در مازندران که نمونه موردی آن مقبره شمس آل رسول در آمل است لیستی از ۳۰ مقبره معرفی کرده اما تمرکز مطالعه بر روی نمونه موردی است و تفاوتی بین آنها نمیگذارد. (راعی، ۱۳۹۰، ۷۵)

۳- مبانی نظری مطالعات
۳-۱- مطالعات جغرافیایی شهر جویبار

جویبار یکی از شهرستان های شمالی استان مازندران است. دریای خزر در شمال این شهرستان قرار گرفته است. ساری، بابل و قائمشهر به ترتیب از شرق، غرب و جنوب همسایه های این شهرستان هستند. جویبار شهری ساحلی است و آب و هوای معتدل خزری شبیه به آب و هوای مدیترانه ای دارد (ساداتیان جویباری، ۱۳۸۷، ۱۹)

۳-۲- تاریخچه شهر جویبار

طبق شواهد تاریخی سابقه جویبار به دوره شاه عباس صفوی بر می‌گردد. در قرن ۱۶ میلادی به فرمان شاه عباس صفوی سکونت‌گزینی اجباری کرده‌ها، سمنانی‌ها، ترک‌ها و خراسانی‌ها در این منطقه، بعنوان مرزداران سرحدات شمالی برای جلوگیری از تجاوز ترکمن‌ها و ازبک‌ها صورت گرفت، و اولین طایفه‌ای که به این منطقه کوچانده شده اند طایفه مدانلو از قوم کرد بوده و هم اکنون یکی از محله‌های جویبار و آبادی‌های اطراف به نام این طایفه می‌باشد (ساداتیان جویباری، ۱۳۸۷، ۳۱)

۳-۳- جغرافیای روستا کوکنده

روستای کوکنده با طول جغرافیایی ۵۲.۵۱ و عرض جغرافیایی ۳۶.۳۸ و ارتفاع ۶ متر کمتر از سطح دریای آزاد در ۱۱ کیلومتری جنوب غربی شهرستان جویبار استان مازندران قرار دارد. (ساداتیان جویباری، ۱۳۸۷، ۳۳)

۳-۴- جویبار و کوکنده در سفرنامه‌ها

سفرنامه یکی از منابع مهم پژوهش هاست که زوایای پنهان بسیاری از موضوع‌های اجتماعی، فرهنگی را نشان می‌دهد، اگر به گنجینه‌ی اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها به دقت بنگریم در آن آگاهی‌های ارزشمندی می‌توانیم بیابیم.

اگرچه جویبار امروزی، پیشتر صاحب نام و نشانی نبود، اما به دلیل اینکه در حاشیه‌ی دریای مازندران قرار دارد و در مسیر سفر بسیاری از جهان‌گردان و ایران‌گردان قرار گرفت، از آن در سفرنامه یاد شده است. نگاه مسافران و رهگذران این منطقه، بیشتر نگاه جغرافیایی به آن است. برخی از این جهان‌گردان و ایران‌گردان

ایرانی و غیرایرانی که از جویبار سخن گفته‌اند عبارتند از: ناصرالدین شاه قاجار در ۲۵ ذی‌الحجه سال ۱۲۸۲ ه.ق از جویبار و ساحل دریا دیدن کرد. دیگران مانند چارلز مکینزی انگلیسی، رابینوی فرانسوی و ملگونف روسی از جویبار و محله‌ها و اوضاع طبیعی جویبار سخن گفته‌اند که به مواردی اشاره می‌کنیم: ناصرالدین شاه وضع جغرافیایی مطالبی نوشته است و از رودهایی که به دریا می‌ریزند سخن گفت و سیاه‌رود را مهم‌ترین رود فصلی جویبار بیان کرد. مکینزی نیز به همین مقدار اجاره‌ی صید ماهی در سیاه‌رود اشاره کرد. (مکینزی، ۱۳۵۹، ۱۱۴)

جویبار امروزی در گذشته در محدوده جغرافیایی ساری و فرح‌آباد و گاه‌شاهی (قائم‌شهر) قرار داشت. زمانی که رابینو در مازندران بود و از تاریخ و جغرافیای مازندران نوشت، روستاهای جویبار را جزئی از روستاهای ساری دانسته و برخی از روستاها را نام برده است: دیوکلا، مشک‌آباد، درکه‌سر، گلپرد، لاریم، مارکو، پهناب، رود پشت پایین، تارک و ورسوکلا (رابینو، ۱۳۸۳، ۹۶).

همچنین گیلخواران، دیوچال، دیوکلا، فوتم، اسماعیل‌کلا، جوبر (جویبار)، کردکلا و چپک‌رود، میانده، کوکنده، سروکلا، سراج‌کلا، شیب‌آب‌بندان و سورکا را از دهات فرح‌آباد معرفی کرده است. (رابینو، ۱۳۶۵، ۱۸۳)

۳-۵- تاریخچه امامزاده چهل تن کوکنده

در روستای کوکنده مزار سه تن از سادات به نام‌های قاسم، یحیی، حبیب‌الله در دو بقعه جداگانه قرار دارد. بقعه‌ی قاسم و یحیی نزد اهالی به چهل تن و بقعه حبیب‌الله به یک تن شهرت دارد و هر دو نزدیکی هم قرار گرفته ولی اطلاعی از صاحبان هیچ‌یک از آنها در دست نیست. بنا به نقل میر تیمور مرعشی روستاهای شهرستان جویبار در قرن ۱۱ هجری قمری محل جنگ و گریز حاکمان محلی سادات میرسلطان مراد با حاکمان محلی غیر سادات مانند الوند دیو بوده است که در خلال این جنگ‌ها بسیاری از سادات کشته شده‌اند. وجود گور دسته‌جمعی گروهی از اهالی در میانه دو مزار امامزادگان قاسم و یحیی که به اعتقاد عموم مزار چهل تن کودک شهید است، موید رخ دادن حادثه‌ی جنگ و کشتار عده‌ای بی‌گناه در روستای کوکنده می‌باشد. (اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران)

۳-۶- موقعیت قرارگیری امامزاده چهل تن کوکنده

بنای امامزاده چهل تن در انتهای بافت قدیمی روستا کوکنده از توابع جویبار، بخش مرکزی دهستان حسن‌رضا است. بنای فوق در محوطه گورستان روستا و در جوار بنای قدیمی به نام امامزاده حبیب‌الله معروف به یک تن قرار گرفته است.

۳-۷- بررسی و مطالعه دوره‌های ساخت و شکل‌گیری بنا

در بقعه قدیمی و از آثار دوره قاجاریه است. بر روی حاشیه در ورودی بقعه با خط غیر زیبایی جمله ابوالقاسم علی ۱۳۱۷ ق نوشته شده است. دیوار بقعه آجری و دارای نمای درخت سرو است. سقف بقعه چوبی و ساده می‌باشد. بام بقعه در گذشته با چوب‌های نازک روی بام پوشانیده شده بود، که سپس با سفال سرخ فام تعویض گردید. پس از پیروزی انقلاب اسلامی بام بقعه حلب پوش شد که تا به امروز باقی است. بقای چهل تن در سال ۱۳۱۷ قمری یعنی دوره مظفرالدین شاه قاجار رنگ آمیزی شده است. استفاده از رنگ‌های مختلف در آن زیاد است و ایوان کوچکی در جلوی درب ورودی قرار دارد. فرم بناهای بقعه که به شکل بسیاری از بقاع موجود در منطقه از جمله بقعه سید ابوصالح و همچنین تکیه روستای مله تطابق دارد که این نشان دهنده آن است که سازنده و زمان ساخت همگی آن‌ها یکی می‌باشد. تصاویر موجود در بقعه چهل تن نیز همانند تصاویر دیگر بقاع می‌باشد که این نیز دلالت بر آن دارد که نقاش تصاویر تمام بقاع منطقه گیل خوران شخصی به نام ابوالقاسم علی بوده که اوایل قرن ۱۴ ه. ق می‌زیسته است. سقف زیر بام بقعه چهل تن دارای پلوارهای (چوبهای تنومند زیر بام) تراش‌دار است و بالای پلوارها نیز تخته کوبی شده است. بقعه چهل تن دارای یک پنجره‌ی حاجات بوده و درخت چنار تنومندی نیز در گوشه آن قرار دارد. نام بانی تعمیرات بقعه پاک شده است و مشخصات آن خوانا نیست. در گوشه‌ای از حاشیه و در زیر سقف نوشته شده "بانی تعمیر این امامزاده واجب‌التعظیم حاجی میر آقای..."

۳-۸- معماری بقعه

بقعه به دلیل مدفون داشتن انسانی پاک و معصوم در دل خود و ایجاد فضایی معنوی، به عنوان مکانی محسوب می‌شود که عناصر معماری به کار رفته در آن از آیین‌های دینی نشأت گرفته است.

بناهای تاریخی و آرامگاهی این منطقه در زمان قاجار اغلب بسیار ساده و به شکل مربع یا مستطیل ساخته شده اند. دیواره های بنا از جنس آجری بوده و از قواره آجر تراش در تزئینات مکان های مذهبی، رسمی بندی و کاربرندی استفاده می شده است. ویژگی های ساخت و شکل معماری هر یک از امامزاده ها در نوع خود قابل توجه است. در هر سرزمینی، ساختمان های بقاع متبرکه و به طور کلی آثار تاریخی آن، در ارتباط با وضع جغرافیایی و اوضاع جوی و موقعیت تاریخی و نیز دلایل دیگر بوده و تفاوت هایی با هم دارند. به طور مثال بارندگی های فراوان، هوای بسیار مرطوب و درختان جنگلی متنوع، آفت های بزرگ بناهای تاریخی در شمال ایران بوده و هست.

اوضاع جوی و موقعیت اقلیمی در طرح بناهای تاریخی و مصالح به کار رفته در آنها بسیار موثر بوده و شکل آنها را دگرگون کرده است، تا آنجا که شباهت کمتری میان بناهای تاریخی و مذهبی این منطقه با سایر نقاط ایران وجود دارد. از جنبه معماری مصالح اصلی بنای مساجد و بقاع متبرکه در این مناطق، گاهی تنها چوب بوده که قوام و استحکام آن نیز در مناطق مرطوب زیاد نیست. از گنبدهای کاشیکاری و گلدسته های مزین در اینجا کمتر نشانی است. بناهای تاریخی این منطقه بسیار ساده و غالب آنها به شکل مربع یا مستطیل ساخته شده اند. در اکثر مناطق شمال ایران، دیوار بقاع را به همان روش خانه های روستایی، یعنی با چوب و شاخ و برگ درختان و گل و گاهی هم آهک، با تفاوت هایی ساخته اند. بام بقاع نیز مشابه همین خانه ها ایجاد شده و گاه آن را با سفال و حلب و در مناطق ییلاقی با چوب هایی به نام لت می پوشانند. سقف داخل بقاع نیز اغلب به اصطلاح محلی، لمبه کاری (تخته کاری) است. ارتفاع، یعنی بلندی سقف خانه ها نیز تفاوت چندانی با بقاع ندارد و بقعه ها یک طبقه بنا شده اند (شکل ۱). (قبادیان، ۱۳۸۲)

در بقاع اغلب اطراف اتاقک محل دفن امامزاده، به صورت ایوان ساخته شده تا امکان دور زدن زائران در اطراف گور یا ساختمان وجود داشته باشد و عموماً گور وسط اتاق است و این امر امکان طواف را فراهم می کند. به لحاظ دارا بودن بار معنوی و به کارگیری معماری مقدس در بنا، گردش دایره وار زوار دور مقبره، نمایانگر تعالی روح زائرین و ارتباط با شخصیت متبرک آقامیرشمس الدین و عالم بالا می باشد. آن کس که گنه کار یا گرفتار است و حاجتی دارد، با توسل به این مکان و یاری گرفتن از اولیای خدا و واسطه قرار دادن ایشان از لحاظ معنوی غنی شده و با روحیه ای مضاعف به زندگی ادامه می دهد. پژوهشگران تصریح می کنند که معماری مقدس در بقاع از کعبه و مسجد تأثیر پذیرفته است (شکل ۲). (بورکهارت، ۱۳۷۰، ۳۹۳)

بنای امامزاده چهل تن نیز پلانی مستطیل شکل دارد که از آجر و ملات گل آهک ساخته شده و بر روی این دیوارها تزئینات نقوشی دارد و گورها نیز در وسط اتاق قرار دارد. این امامزاده دارای دو درب می باشد (شکل ۳)

شکل ۱- بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

شکل ۲- بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

شکل ۳- بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

۴- یافته های پژوهش و تحلیل آن ها

در این قسمت به شناخت و معرفی هنرهای تزئینی در بقعه امامزاده چهل تن و بررسی آن ها و مفهوم آن ها پرداخته می شود.

۴-۱- هنرهای تزئینی به کار رفته در بقعه

۴-۱-۱- نقاشی های بقعه امامزاده چهل تن

در سده های اول ورود اسلام به ایران، نقاشی دیواری رونق خوبی داشت و بعضاً از عناصر غیراسلامی (ساسانی- رومی) نیز در نقاشی های آن دوران استفاده می گردید. مساجد در ایران هیچگاه به عناصر تزئینی حیوانی مزین نگردیدند و هنرمندان تنها از عناصر گیاهی و یا تذهیب در تزئین آنها بهره بردند. آراستن بقاع نیز ادامه شیوه آراستن مساجد بود، لذا بقاع نیز بدین شکل مزین شدند. (پاکباز، ۱۳۸۴، ۱۲۹) در بررسی نگارگری دوره ی قاجار، نقاشی های زمان فتحعلی شاه تفاوت بسیار عمیق و قابل توجهی بانقاشی های اواسط دوره ی ناصرالدین شاه و پس از آن دارند. (جلالی جعفری، ۱۳۸۲، ۲۵) هنر نقاشی روی چوب در مناطق مرکزی مازندران یعنی، در بخش هایی از بابل، آمل، بابلسر تا قسمت های از قائمشهر و سوادکوه به عنوان رایج ترین هنر این نواحی توانسته انبوهی از روایات بصری را با موضوعات تعمق برانگیز و متعدد در بناهای آیینی این ناحیه ایجاد کرد. سقف مزار به طور کامل نقاشی گردیده و تصاویری از گل و بوته، آدم و حیوان، خورشید، آدم و گاو در حال شخم زدن به سبک شرقی دیده می شود. دیوار های این امامزاده نقش هایی همچون درخت سرو، پرندگان، شیروخورشید دارد.

۴-۱-۱-۱- معرفی نقوش تزئینی در بقعه

پرندگان: نماد عروج، سفر روحانی، بهشت و ماوای شهدا هستند. پرندگانی مانند کبوتر، در دیوارنگاری های این بقعه به کار رفته است (جدول ۱). پرنده در عرفان اسلامی به طور خاص، نماد فرشتگان است. در قرآن کریم و در نمادهای تزئینی ایران (نگارگری)، گاه جبرئیل در قالب پرنده ظاهر شده است. هدهد و عقاب، پیک حضرت سلیمان اند. هدهد در منطق الطیر عطار، نقش مرشد و رهبر دارد و سیمرغ تجلی حق تعالی است. به گفته دکتر صرفی "در سنت های اسلامی به تعدادی از فرشتگان نام پرنده سبز داده شده است. مولانا فرشتگان را (غیبیان سبز پر آسمان) لقب داده اند. بر روی دیوار این بقعه آثاری از نقاشی پرندگان مانند کبوتر به چشم می آید (جدول ۱). (صرفی، ۱۳۸۶، ۸)

گیاهی: گل شبیه لوتوس، گل پروانه ای، شاه عباسی بر روی دیوار این بقعه نقش بسته اند (جدول ۱). نباتات در نقاشی دیواری بقعه تداعی کننده باغ بهشت و ممره جان فشانی های شهداست، که به امر خدای مهربان به این مکان توفیق می یابند. (عمید، ۱۳۳۱، ۵۴۳)

درخت سرو: درخت سرو نیز مانند دیگر درختان همیشه بهار، نماد جاودانگی، یعنی حیات پس از مرگ است. نقش درخت سرو از جمله نگاره های بسیار رایج و تکراری و قدیمی است که قدیمی ترین آن در حواشی تخت جمشید به جهت آیینی مشاهده می شود. درخت سرو در عین حال مظهری از جنبه مثبت و مفرح روح و زندگی مفرح و زندگی مذهبی است، از این رو است که مکان های مقدس ایران با درخت سرو احاطه شده است (جدول ۱). (زمردی، ۱۳۸۰، ۲۰۵)

شیر و خورشید: در ایران یکی از نشانه های شمایی علامت شیر و خورشید است. برای اولین بار در زمان محمد شاه قاجار نشانه رسمی دولت ایران شد. شیر، مذکر و خورشید زنی با چهره ای زیبا و گاه در شمایل نگاری قاجاری به صورت هم مذکر و مونث دیده شده است. اصالت این نشان به زمان قبل از اسلام برمیگردد. این نشانه برای شیعیان هم اهمیت دارد. چرا که یکی از لقب های امام علی (ع) اسد الله شیر خدا است (جدول ۱). (محمودی نژاد، ۱۳۸۸، ۱۰)

شیر و مار: مار نماد بدی و پلیدی و در ادبیات عرفانی مار مظهر نفس اماره و شیر مظهر خوبی است و به نظر می رسد مفهوم صحنه نبرد مار و شیر، مبارزه با نفس اماره است (جدول ۱). (خزایی، ۱۳۸۵، ۴)

جدول ۱- نقوش تزئینی در بقعه (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

عنوان نقوش	عکس نقوش به کار رفته در بقعه	مفهوم نقوش
نقوش تزئینی گیاهی		تصویر گل و گیاه در تفکر شیعی نمادی از بهشت است.

<p>سرو در مذهب تشیع نمادی از آزادی، جوانی و رشادت و به دلیل راست قامتی و ایستادگی نمادی از امام حسین (ع) است.</p>		<p>نقش درخت سرو بر روی دیوارهای بقعه</p>
<p>نماد عروج، سفر روحانی، بهشت و ماوای شهدا هستند</p>		<p>پرند</p>
<p>شیر مظهر شجاعت و قدرت است و شیر نماد حضرت علی (ع) است. مار نماد بدی و پلیدی و در ادبیات عرفانی مار مظهر نفس اماره و شیر مظهر خوبی است و به نظر می رسد مفهوم صحنه نبرد اژدها و شیر، مبارزه با نفس اماره است</p>		<p>نقوش حیوانات</p>
<p>حرکت مداوم عالم با دایره نشان داده می شود. این اشکال نمادی از نظم حاکم بر عالم است.</p>		<p>نقش دایره</p>
<p>نقش گل و گلدان در تفکر شیعی نمادی از بهشت است.</p>		<p>نقش گلدان</p>
<p>لوزی نیز همانند نقش مربع به مفاهیمی چون رمز مراتب چهارگانه اعداد، عناصر اربعه و عرش الهی اشاره دارد.</p>		<p>نقش لوزی</p>

۴-۱-۲ طاقچه ها :

این طاقچه‌ها علاوه بر تزیین و ایجاد فضای مفید، در استحکام و سبک‌سازی دیوارها و همچنین از بین بردن رطوبت موجود در داخل دیوارها موثر می‌باشد. (شکل ۴)

شکل ۴- تزیینات طاقچه های بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

۴-۱-۳ آجرکاری در استان مازندران

آجرکاری در مازندران شکل مخصوص به خود را دارد در این منطقه نقش هایی با گچ روی نما کشیده شده است. ترکیب آجر از طرح های قبلی الهام گرفته شده و تصاویر هندسی و نقش سرو در آنها به وفور دیده می شود و آجرکاری در این استان کاملاً رنگ و بوی ایرانی دارد. (شکل ۵)

شکل ۵- تزیینات آجرکاری بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

۴-۱-۴ تخته کوبی های چوبی سقف و شیرسرها :

در بناهای آرامگاهی مازندران همچون معماری مسکونی آن از چوب استفاده های زیادی شده است. چوب در ساخت ایوان ورودی، سردر بنا، ستون ها، سرستون ها، درب و پنجره ها و صندوق قبرها استفاده شده است. ستون ها و سرستون ها از یک طرف نقش نگهدارنده و حمال را برعهده دارند و از سوی دیگر با کنده کاری، نقاشی تزیین شده اند. در معماری بومی مازندران و در بناهای باسقف چوبی، اجزایی به نام شیرسر وجود دارد که در زیرستون های سقف قرار می گیرد. از جمله می توان به چوب کاری در سرسرای ورودی بقعه چهل تن اشاره کرد. شیرسرها علاوه بر نقش تزیینی باعث کم شدن وزن سقف بر روی دیوارها می شوند. (جدول ۲)

۴-۱-۵ در و پنجره ها :

بقعه چهل تن دارای یک پنجره و دو درب یکی اصلی و یکی جانبی است. یک در رو به ایوان بقعه بوده و مشبک است و درب دیگر ساده و در سمت راست بقعه قرار دارد. در بقعه قدیمی و از آثار دوره قاجاریه است. جنس این درها و پنجره چوبی است. این پنجره به پنجره ی حاجات معروف بوده و درخت چنار تنومندی نیز در بیرون در گوشه آن قرار دارد. (جدول ۲)

جدول ۲- تزیینات چوبی بقعه امامزاده چهل تن (ماخذ: نویسنده، ۱۳۹۹)

جایگاه نقش	عکس نقوش به کاررفته در بقعه
در ورودی اصلی بقعه	

		در ورودی جانبی بقعه
		پنجره ضلع جنوبی بقعه
		سر شیرهای سقف
		سرستون های ایوان بقعه

۵- نتیجه گیری

آرامگاه اشخاص مقدس جزء بناهای آیینی و متبرک در دوران اسلامی است و می توان گفت این نوع عملکرد در ایران بعد از مساجد از اهمیت خاصی برخوردار است، به خصوص در کرانه جنوبی دریای خزر که به دلایل تاریخی- فرهنگی و جغرافیایی، این گونه بناها از فراوانی بیشتری برخوردارند. نتایج تحقیق نشان می دهد که نقش محیط و فرهنگ در شکل گیری معماری آرامگاه ها و همچنین تزئینات بقعه ها در این خطه زیاد است.

بررسی جلوه های تزئینی در بقعه چهل تن نشان می دهد که مضامین این آثار با اعتقادات دینی مردم در این ناحیه پیوند نزدیک و ناگسستنی دارد. پس از حکمرانی قاجاریه بر مازندران و رسمیت یافتن تشیع در ایران، قبور امام زادگان مورد توجه سلاطین قرار گرفت. بقعه امامزاده چهل تن در زمان قاجار رنگ آمیزی و تزئینات جانبی نقاشی اضافه شده است. به تدریج در نزد مردم این اماکن مقدس شدند و درماندگان و مشتاقان زیادی را به سوی خود جذب نمودند. لذا بقعه امامزاده چهل تن، که از نوادگان امام موسی کاظم (ع) هستند، نیز بارگاهی مقدس و متبرک گردید.

در این بقعه آثار هنری مانند نقاشی با مضامین مذهبی، گل و درخت سرو، شیر و خورشید مورد توجه هنرمندان قرار گرفت و از آنها در تزئین این مکان استفاده شد. معناهای برآمده از نقوش این بقعه بدین شرح است: رنگ آبی بقعه نشان دهنده ی بهشت آسمانی است وجود مار نماد بدی و پلیدی و مظهر نفس اماره و شیر مظهر خوبی است و به نظر می رسد مفهوم صحنه نبرد مار و شیر، مبارزه با نفس اماره است. نقش پرنده خوش آمد گوی مومنان و نشانه ای از بهشت است. گل نیلوفر نماد آب پاک و تداعی کننده باغ بهشت و ثمره جان فشانی های شهداست. سروها که مانند علمی قد برافراشته اند؛ همه نمادهای تصویری و معناهایی از آزادی، جوانی و رشادت و به دلیل راست قامتی و ایستادگی نمادی از امام حسین (ع) است. را بازگو می کنند.

از ویژگی های مهم نقاشی در این بقعه می توان به اجرای کار به طور مستقیم و بدون طراحی اولیه نقاش اشاره نمود که سادگی و بی پیرایگی نقوش را به دنبال داشته است. هنرمندان نقاشی که این آثار هنری را خلق نموده اند غالباً مردمی عامی بوده و به طور علمی آموزش هنر ندیده اند، بلکه براساس آموزش استاد و شاگردی فنون آثار خود را خلق نموده اند.

مراجع

۱. بوركهارت، تیتوس. (۱۳۷۰). هنرمقدس. (جلال ستاری، مترجم). تهران: سروش، صفحه ۳۹۳.
۲. پاکباز، رویین. (۱۳۸۴). نقاشی ایران از دیرباز تا امروز. تهران: زرین و سیمین، صفحه ۱۲۹.
۳. پیرنیا، کریم. (۱۳۸۲). سبک شناسی معماری ایران، تدوین غلام رضا معماریان. تهران: پژوهنده.
۴. جلالی جعفری، بهنام. (۱۳۸۲). نقاشی قاجاریه نقد زیبایی شناسی. تهران: نشر کاوش، صفحه ۲۵.
۵. جوادی، شهره، (۱۳۸۸)، منظره های بومی منبع الهام نقش پردازی در کاشی های مجموعه ابراهیمخان کرمان، شماره یازده، سال ششم، بهار و تابستان، مجله باغ نظر، صفحه ۲.

۶. خزایی، محمد، (۱۳۸۵)، ترویج شمایل های زمینی؛ تضعیف پیام آسمانی عاشورا، ماه هنر، شماره ۹۱ و ۹۲، فروردین اردیبهشت صفحه ۴.
۷. رابینو، یاسنت لویی، (۱۳۸۳) مازندران و استرآباد، (مترجم، غلامعلی وحید مازندرانی)، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، صفحه ۹۶.
۸. راعی، حسین، (۱۳۹۰)، بررسی و مطالعات برج- مقبره های قرن ۸ و ۹ ه.ق در مازندران: نمونه موردی مقبره شمس آل رسول آمل، در: دو فصلنامه علمی- پژوهشی مرمت، آثار و بافت های تاریخی، فرهنگی، صفحه ۷۵.
۹. زمردی، حمیرا، (۱۳۸۰)، تجلیات قدسی درخت، مجله دانشکده ادبیات علوم انسانی دانشگاه تهران، صفحه ۲۰۵.
۱۰. ساداتیان جویباری، سیدرضا، (۱۳۸۷)، تاریخچه‌ی مستند شهرستان جویبار، ساری: روجین مهر، صفحه ۱۹.
۱۱. ستوده، منوچهر. (۱۳۴۹). از آستارا تا استارآباد جلد ۱. تهران: انجمن آثار ملی. صفحه ۵۵.
۱۲. سلطان زاده، حسین. (۱۳۸۸). چگونگی شکل گیری و معماری مزارها، در: مجله انسان شناسی، صفحه ۴۰.
۱۳. اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران.
۱۴. صرفی، محمد رضا، (۱۳۸۶)، نمادپرندگان در مثنوی، فصلنامه پژوهش های ادبی، سال ۵، شماره ۱۸، زمستان، صفحه ۸.
۱۵. عمید، موسی. (۱۳۳۱). رساله در حقیقت و کیفیت سلسله موجودات این سینا. تهران: انجمن آثار ملی. صفحه ۵۴۳.
۱۶. قبادیان، وحید. (۱۳۸۲). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی، ایران. تهران: دانشگاه تهران.
۱۷. محمودی نژاد، احمد. (۱۳۸۸). نقاشی های دیواری بقعه های گیلان. رشت: فرهنگ ایلیا.
۱۸. مکنزی، چارلز فرانسیس، (۱۳۵۹)، سفرنامه شمال، (مترجم: منصوره اتحادیه نظام مافی)، گستره، صفحه ۱۱۴.
۱۹. هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۳)، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام. تهران: پردازش و برنامه ریزی شهری.
۲۰. Rapoport, Amos. ۱۹۶۹. House Form and Culture. Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice-Hall, ۲۱.

